

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi naziri

Nəsiman Yaqublu,

tarix elmləri doktoru, BDU-nun professoru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi naziri və Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov 1879-cu ilin may ayında Zəngəzur qəzasının Hacısamlı nahiyəsinin Qasımuşağı obasında (indiki Laçın rayonu) anadan olmuşdur. Xarkov Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Siyasi fəaliyyətə başlayandan sonra əvvəl Müsavat, sonra isə İttihad Partiyasının üzvü olmuşdur.

Xosrov bəyin ictimai-siyasi fəaliyyətinin ilkin dövrü I Dünya savaşı illərində Rusiyanın işğal etdiyi Osmanlı torpaqlarında Anadolu türklərinə göstərilən yardımla bağlıdır. Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən müharibə zamanı sərhəddə yerləşən Batum və Qars bölgələrinin müsəlman əhalisi çox ağır vəziyyətə düşmüşdü. Oltu, Tavus, Qars, Ərdəhan, Gil, Çaldır, Artvin və Ardanuc bölgələrində silahlı erməni dəstələri dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər törətmişdilər. Rusiya hökumətinin oradakı nümayəndəsi isə bu qətləmə laqeyd yanaşmışdı. Qars qubernatoru Podqorskinin rəsmi dəvətindən sonra Bakıdan Ağa Balaquliyev, doktor Vəkilov, Gəncədən Aslan bəy Səfikürdski hadisə yerlərinə getmişdilər. Onlar Sarıqamışda olmuş, Xorasan bölgəsini gəzib qayıtdıqdan sonra müsəlmanların acı durumu ilə bağlı hökumətə məruzə təqdim etmişdilər.

1915-ci ilin noyabrında Bakı Cəmiyyəti-Xeyriyyəsindən və digər qurumlardan ibarət yaradılmış komitədə Mirzə Əsədullayevin sədrliyi ilə mühəndis Fətulla bəy Rüstəmbəyov, Həbib bəy Mahmudbəyov, Behbud bəy Cavanşir və Babayev familiarly şəxslərdən ibarət heyət formalaşmışdı. Müsəlmanlara yardım etmək üçün digər bir dəstə adamın göndərilməsi də qərara alınmışdı. Həmin heyətin təşkili isə Bakıda Xosrov bəy Sultanova, Gəncədə Aslan bəy Səfikürdskiyə tapşırılmışdı. 1916-cı il martın 16-da 10 nəfər köməkçidən ibarət dəstə X.Sultanov və A.Səfikürdski ilə birgə Qarsa getmişdi. Onlar müsəlmanların, həqiqətən, ağır durumunun şahidi olmuşdular.

Rusiya hökuməti nümayəndəliyinin laqeydliyi və qeyri-insani mövqeyindən narazı qalan Xosrov bəy iclasda müsəlmanlara yardım göstərilməsinin vacibliyini söyləmişdi. O, qubernatorun “Nə deyirsiniz, xainlərə yardım etmək istəyirsiniz?” atmacasına cavabında demişdi ki, onların xəyanəti yalnız məhkəmə ilə sübuta yetirilə bilər. Sonra X.Sultanov köməkçiləri ilə Ərdəhan müsəlmanlarına yardımını öz üzərinə götürmüşdü.

X.Sultanov 1917-ci ildə nəşr edilən “Qardaş köməyi” jurnalında çap olunmuş “Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi hərbdəyəyə yardım şöbəsinin fəaliyyəti” məqaləsində yazmışdı: “Onların ümidgah və pənahı ancaq bir Allah idi. Bizim adamlarımız ürəkdə məhəbbət, gözlərində həmdərdlik və üzllərində qardaşlıq hissi ilə gəldikdə ilk vaxtlar məhəlli əhali çəkmiş olduqları müsibət, görmüş olduqları həqarət və təcavüz edilmiş namuslarına baxaraq, eyni zamanda, qardaş köməyi uzadan əllərin varlığına şad olaraq söz tapmır, ancaq “Sizi Allah göndərmişdir” deyirdilər. Köməkçilər öz vəzifələrini qorxusuz, böyük fədakarlıq ilə, eyni zamanda, da öz hüquq və şərəflərini bilərək yaxşı taktika ilə ifa edirdilər. Allahsız yunanların, ermənilərin və xırda hökumət məmurlarının insafsız əməllərini mənə bildirirdilər. Mən də Qafqaz Hökuməti Aliyyəsi ilə Duma vəkili Cəfərova xəbər verirdim. Müsəlmanlar bir az asudə nəfəs almağa başladılar”.

1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymindəki fəaliyyətindən sonra Xosrov bəy Sultanovun həyatında daha məsuliyyətli bir dövr başlamışdır. Xosrov bəy, yaxın ideya və məslək dostları ilə birgə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mücadilənin əsas rəhbərlərindən birinə çevrilmişdir. O, 1918-ci il mayın 27-də yaradılan Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmişdir. Bir gün sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin hazırlayıb Batumdan göndərdiyi İstiqlal Bəyannaməsini imzalayan 26 nəfərdən biri də Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Baş nazir Fətəli xan Xoyskinin formalaşdırdığı ilk hökumət kabinetində o, hərbi nazir vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1918-ci ilin iyununda Azərbaycan hökumətinin Tiflisdən Gəncəyə köçməsi ilə bağlı ilkin hazırlıq işlərinin aparılması üçün Nəsim bəy Yusifbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə birlikdə Xosrov bəy Sultanov da Gəncəyə gəlmiş, burada mühüm işlərə köməklik göstərmişdir. Xosrov bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinə də deputat seçilmişdir.

AXC-nin ikinci və üçüncü hökumətində Xosrov bəy Sultanov əmək naziri olmuşdur. Göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində ilk günlərdən ən çətin və problemlə sahələyə başçılıq ona tapşırılmışdır. Çünki o dövrdə torpaq, xüsusən, aqrar məsələnin həlli milli hökumətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri idi. Bəylərə, mülkədarlara məxsus torpaq sahələrindən istifadə məsələsinə parlamentdə toxunulsa da onun həlli sonraya saxlanmışdı.

1919-cu ilin 29 yanvarında Azərbaycan hökumətinin keçirdiyi iclasda “Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-nin məruzəsi dinlənilmiş və aşağıdakı qərarlar qəbul olunmuşdu:

1. Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edilsin;

2. Nazirliyin 20 milyonluq fondundan general-qubernatorluğun ehtiyacları üçün 5 milyon manat ayrılısın”.

Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə başlayarkən xalqa müraciət ünvanladı. Həmin müraciətdə o, başçılıq edəcəyi qurumun fəaliyyəti haqqında xalqı bilgiləndirdi. 1919-cu ilin 11 fevralında “Azərbaycan” qəzetində çap olunan bir yazı belə adlanırdı: “Müvəqqəti general-qubernator X.Sultanovun Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının əhalisinə müraciəti”.

Müraciətdə yazılırdı: “Azərbaycan hökumətinin yanvar ayı qərarı ilə Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları xüsusi general-qubernatorluğa ayrılmışdır. Bu fəvqəladə tədbirlər fəvqəladə vəziyyətdən irəli gəlir. Azərbaycanın, təqribən, yarısında, onun ən yaxşı hissəsi - 4 qəza artıq bir ilə yaxındır ki, anarxiya ucbatından dağılır. Şəxsi firavanlığı yüksək ideal sayan məsuliyyətsiz elementlərin rəhbərliyi altında olan bandalar diyarı viranə qoyur: kəndləri yandırır, əhalini qırır. On minlərlə yurdsuz-yuvasız qadın və uşaq qaçqın düşmüşdür. Yuxarıda göstərilən elementlər milli ədavət yayırlar. Əhalidən ümumi siyasi vəziyyət gizlədilir. Bu şəxslər öz şəxsi mənafeələrini güdür, öz cəhdlərini partiya ideya forması donuna salırlar. Öz həyatını xalqa xidmətə sərf etmiş ictimai xadim kimi mən milli mənsubiyyətimdən asılı olmayaraq hamıya eyni münasibət göstərməyi, ciddi ədalət və qanunçuluq mövqeyində dayanmağı hakimiyyətin borcu sayıram. Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi toxunulmazlığı, şəxsiyyətin ciddi məsuliyyəti və əmlak toxunulmazlığı - diyarın həyatı bu əsaslar üzərində qurulacaqdır”.

Doğrudan da, bölgədə acınacaqlı durum hökm sürürdü. Xosrov bəyin 1919-cu ilin fevralın 15, 16, və 17-də qəza rəisləri və ictimai xadimlərinin iştirakı ilə keçirdiyi ümumbölgə müşavirəsində məlum oldu ki, indiyədək Zəngəzurdə 166 kənd dağıdılmış, onların əhalisinin 30 faizi məhv edilmişdir. Bu müşavirədə Andronikin silahlı dəstəsinin bölgədən çıxarılması qəti qərara alındı.

Ermənistan hökuməti Xosrov bəy Sultanovun general-qubernator təyin edilməsinə etiraz etdi. General-qubernatorluğun yaradılması ilə bağlı Tomsonun Ermənistan hökumətinin üzvləri ilə İrəvanda 1919-cu ilin martın 28-də və aprelin 6-da keçirilən müşavirələrində ermənilər narazılıqlarını bildirdilər. İkinci müşavirədə ermənilərin etirazına (xüsusən Xatisyan) cavab olaraq Tomson demişdi: “Sultanov ingilis zabiti Mak Mossenə tabe olacaqdır”.

Ermənistanın o dövrdə xarici işlər naziri olmuş S.Tiqranyan 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə teleqram göndərərək ərazi iddiaları qaldırmış və X.Sultanovun təyinatına etirazını bildirmişdi. Azərbaycandakı diplomatik nümayəndə T.Bekzadyan isə Britaniya komandanlığının nümayəndələri ilə görüşdə həmin bölgədə ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması fikrini irəli sürmüşdü. Həmin dövrdə AXC-nin xarici işlər naziri vəzifəsini icra etmiş Adil xan Ziyadxan 1919-cu ilin yanvarın 31-də Ermənistan hökumətinə ünvanladığı 178 sayılı teleqramla Zəngəzur və digər bölgələrin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu əsaslandırmışdı.

Həmin il keçirilən Novruz bayramı zamanı erməni-daşnak hərbi dəstələri aşağı Qarabağdan yuxarı Qarabağa yeganə keçid olan Əsgəran qalasını tutmuşdu-lar. Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun əsgərləri mayın 30-da daşnak generalı Dronun hərbi dəstələrini darmadağın edərək Xankəndi və Şuşanı düşməndən geri almışdı.

Xosrov bəy Sultanovun Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə Şuşadan 1919-cu ilin 8 mayında göndərdiyi 1348 sayılı məlumatda maldarların yaylaqlara təhlükəsiz gedə bilməsini təmin etmək üçün Gorus bölgəsini tutmağın zəruriliyi bildirilirdi. Həmin məlumatdan: “Cənab əlahəzrətə bildirirəm ki, maldarların yaylaqlara təhlükəsiz keçməsi sxeminin surətini Sizə göndərirəm və qeyd edirəm ki, onların Şuşa və Cavanşir bölgəsindən keçməsi faydasızdır. Bundan ötrü Gorusu tutmaq lazımdır. Bu əməliyyat üçün artilleriya və pulemyotla təchiz edilmiş 2 min nəfərlik piyada və atlı lazımdır”.

1919-cu il iyunun 5-də Xosrov bəyin Ağdamdan göndərdiyi teleqramda isə Şuşada ermənilərlə baş verən toqquşmanın təfərrüatları qeyd olunur. Həmin teleqramdan: “Dünən 4 iyunda Şuşada ermənilərlə kiçik toqquşma baş verdi: atışma oldu. Lakin bu gün sülh yolu ilə həll etmək mümkün oldu. Bu gün Azərbaycandan Erməni Milli Şurasının fəalları Avetisyan, Tumanyan, İşxanyan göndəriliblər. 2 nəfər özü tez gedib, 2 nəfər isə bugünlərdə göndəriləcək. Sabah - iyunun 6-da erməni tərəfdəki kazarmalar alınacaq”. 1919-cu ilin iyununda keçirilən digər əməliyyatda Şuşaya gizli yolla silah aparan Erməni Milli Şurasının banda üzvləri həbs edilərək Qarabağ ərazisindən çıxarılmışdı.

Xosrov bəy Sultanovun 1919-cu ilin 26 iyulunda Şuşadan Səməd bəy Mehmandarova 3743 sayılı məlumatında Naxçıvanla kommunikasiyanın təminatı üçün Zəngəzura qoşun göndərilməsi, Bazarçay kəndinin alınması qeyd olunurdu. Həmin məlumatdan: “Zəngəzurla Naxçıvanın əlaqəsi probleminin həll edilməsi ancaq Zəngəzurdə hərbi hissələrin gücləndirilməsi ilə mümkündür. Bu haqda mən Sizinlə şəxsən danışdım və Siz də razılaşdınız. Bu məsələni indi əlverişli bir məqamda, maldarlar dağlarda, ermənilərdən arxada olarkən, qan tökmədən həll etmək olar. Bazarçay yaxınlığında olan Qızılboğaz və Bazarçay yerlərini tutmaqla, buradakı malakan əhalisi Azərbaycan hakimiyyətini tanımağa hazırdır. Və bundan ötrü onlar öz nümayəndələrini xalq milisinin rəisi Sultanovun yanına göndərmişlər. Beləcə, məsələ bununla da öz-özlüyündə həllini tapır. Odur ki, cənab əlahəzrət, hərbi hissə dəstələrinin xalq milisi dəstələri ilə birgə Bazarçay kəndini almaq üçün Sizin sərəncam verməyinizi xahiş edirəm. Aldığım məlumatlara görə, Mərcanlı maldarları döyüşçülərimiz üçün bir neçə yüz buynuzlu heyvan verməyə razılaşıblar”.

1919-cu ilin dekabrın 14-də daxili işlər nazirinə məktubunda Zəngilan əhalisinin ermənilərdən müdafiəsi üçün ora kömək göndərdiyi barədə məlumat verilir. X.Sultanovun və T.Novruzovun N.Yusifbəyliyə ermənilərin Zəngəzürdə bütün cəbhə istiqamətində hücum hazırlaşdıqları ilə bağlı teleqramında bildirilir: “Zəngəzür uyezdinin rəisindən indi aldığım məlumata görə, ermənilər bütün cəbhə boyunca ciddi kəşfiyyat aparır və hücum hazırlaşır. Onların başlıca məqsədi Qarabağla birləşməkdir. Partizan dəstəsinin komandiri təcili olaraq 50 min türk, 200 min rus, 50 min lebelev, 15 min ingilis, 200 min Berdanoklu güllə göndərməyi xahiş edir. Bu, ancaq bir döyüşə kifayət edəcək. Xahiş edirik ki, general Şıxlinskiyin vəd etdiyi dağ-batareyə piyada alayının göndərilməsinə sərəncam verəsiniz”.

1920-ci ilin martında isə X. Sultanovun göndərdiyi teleqramda isə vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyi görünür: “Martın 23-də ermənilər gecə yarısı bizim Xankəndində olan döyüş hissəmizə güclü hücum etdilər. Eyni zamanda, Şuşaya da hücum keçdilər. Hücumun qarşısı alınıb, ətraflarda atışma gedir. Şuşa Şuşukənddən bombalanır. Ağdam-Şuşa arasında teleqraf kəsilib. Ekstremistlərin uzaqlaşdırılması üçün bütün tədbirlər görülür. Dəstə rəisi tərəfindən hərbi-səhra məhkəməsi yaradılıb. Xahiş edirəm, təcili olaraq adamlarla, başlıcası patronla kömək edin”.

Qarabağ general-qubernatorunun hadisələrin təhlükəli inkişafı ilə əlaqədar partizan dəstələrinin yaradılması elanı haqqında parlamentdə M.Y.Cəfərova teleqramı: “Ermənilər bu gün Xankəndinə hücum etdilər. Şuşadan teleqraf xətləri qəsdən kəsilib. Mənim agentlərdən alıb dəfələrlə Sizə çatdırdığım məlumatlar teleqrafla da özünü doğruldur. Xankəndinə hücumun nəticələri haqqında hələ məlumatım olmadan yazıram. Hamıya partizanların mobilizasiya edilməsi haqqında əmr göndərilib. General-qubernator Sultanov”.

1920-ci ilin martın 31-də X.Sultanovun və K.Əliverdiyevin M.Vəkilova Şuşada, Xankəndində, Əsgəranda ağır vəziyyət və təcili köməklə bağlı digər teleqramında bildirilir: “Sizin 28 martda gizli məlumatınıza uyğun olaraq 29-da səhər Əsgərana hücum gözləyirdik. Gizli məlumatdakı təxmini gözləntiyə görə hücum Xankəndi tərəfdən başladı. Bizə məlum olmayan səbəbə görə, Əsgəran bu günə qədər alınmayıb. Zəngəzür erməniləri Bağırbəyli kəndini, Qarabağ erməniləri isə Müsəlmanlar kəndini ələ keçiriblər. Beləliklə, zəngəzurlularla qarabağlılar arasında əlaqə yaranıb. Bu gün, yaxud sabah, saat 10-a qədər gözləmək lazımdır. Səhər Şuşaya, yaxud Şuşadan keçib erməni yaşayış yerlərindən birbaşa Xankəndi və Əsgərana gedilməlidir. Bütün əhali səfərbər və təşkil edilib, ermənilərin hərəkətinin qarşısının alınması və müdafiə üçün lazım olan yerlər tutulub. Əgər kömək bir gün gecikərsə, o artıq kömək olmayacaq. Təcili cavab gözləyirəm. Bundan əlavə, bizdə bütün güllələr qurtarıb. Partizanlar üçün güllə yoxdur. Xankəndi anbarından 150 min üçxətli və 50 min mauzerin ayrılması ilə bağlı təcili sərəncam verməyinizi xahiş edirəm. General-qubernator Sultanov. Parlament üzvü Əliverdiyev”.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Təkinskinin Yerevandan 1919-cu ilin 26 iyununda Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova ünvanladığı 1874 sayılı məlumatda qeyd olunur: “1919-cu ilin 25 iyununda mən Ermənistan Respublikasının xarici işlər nazirliyinə 224 sayılı nota təqdim etdim: “Hökumətimin tapşırığı ilə Sizə bildirirəm ki, Sultanov Azərbaycan Respublikasının 15 yanvar 1919-cu il qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının mübahisəsiz və ayrılmaz hissəsi olan Zəngəzür, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının general-qubernatoru təyin edilib və aprelin 3-də rəsmi tanınıb. Odur ki, Sultanovun fəaliyyəti, yaxud Azərbaycan qoşunlarının qeyd etdiyimiz bölgələrdə yerləşməsinə erməni respublikasının hər formada etirazı Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə qarışmaq kimi qəbul edilir. Qarabağın general-qubernatoru Sultanov qətiyyətli tədbirləri ilə Şuşa rayonunda qayda yaratmış və həyat öz axarı ilə davam edir. Xahiş edirəm, mənim inamımı və Sizə olan hörmətimi qəbul edəsiniz”.

1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildi. Bu işğaldan sonra X.Sultanovun həyatında ağır dövr başladı. 1920-ci il mayın 1-də o, Qarabağ Hərbi İnqilab Komitəsinə yaradılıb onun sədri oldu. Komitə Şuşa şəhərində yerləşirdi. İnqilabi Komitənin tərkibi aşağıdakılardan ibarət idi: Bahadır Vəlibəyov (sədr müavini), Məmməd Həsən Mirzəcanov (katib), üzvlər: Ocaqqulu Musayev, Məmməd Əli Qayıbov, Fərhad Ağayev. Hətta İnqilab Komitəsinin qərarında qeyd edilirdi ki, bu dövrə qədər mövcud olan partizanlar hu gündən Qırmızı kəndli qvardiyası adlansın, qəza rəisləri və pristav vəzifələri ləğv edilərək qəza və sahə komissarları ilə əvəzlənsin.

X.Sultanov 1920-ci il mayın 10-da Şuşadan Bakıya gəldi və bununla bağlı ona başçılıq et-diyi Müvəqqəti Qarabağ İnqilab Komitəsinin 50 sayılı mandatı verildi. Bakıya gəldikdən iki gün sonra – mayın 12-də Xosrov bəy 519 sayılı həbs kağızı əsasında azadlıqdan məhrum edildi. Onun XI Ordunun Hərbi tribunalının rəisi Pankratovun göstərişi əsasında həbsi qeyd olunur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində saxlanılan PR 20584 sayılı istintaq işindəki sənədlərdən, onun mayın 12-də həbs edildiyi, həmin işin isə avqustun 9-da dayandırıldığı aydınlaşır.

Xosrov bəy Sultanov istintaq sənədlərində özü haqqında müəyyən bilgilər verir: 1879-cu ilin aprelin 10-da doğulub. Bibiheybətəki neft sənayeçiləri xəstəxanasında həkim işləyib. Cəbhədə qaçqınlara kömək üzrə ictimai təşkilatın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi çalışıb. Müsəlman-kəndli qurultayının sədri seçilib, Seymin üzvü olub. X.Sultanov istintaq sənədlərində Xarkovda ali tibb təhsili aldığını, ailəsinin olmadığını da qeyd edib. Həbs edildiyi sonuncu ildə Şuşada yaşayıb.

Bolşeviklər X.Sultanovu ağır cəzaya məhkum etməyə hazırlaşdılar. Odur ki 1920-ci il avqust ayının 9-da istintaq işi Ali Tribunalaya göndərilib. Xosrov bəyin həbsdən hansı şəraitdə azad olunması haqqında sənədlərə əsaslanan faktlar yoxdur. DTK-nın arxivində onunla bağlı saxlanılan PR-20584 sayılı istintaq işində Az.Çekanın səlahiyyətli nümayəndəsi Səfikiürlü tərəfindən istintaqın yekun sənədlərinin Azərbaycan SSR Ali Tribunalına verildiyi qeyd olunur.

Xosrov bəy Sultanova həbsdən qurtulmaq üçün N.Nərimanov və Ç.İldırım tərəfindən kömək göstərilməsi ehtimalları vardır. X.Sultanov həbsdən azad olunduqdan sonra dərhal Azərbaycanı tərk edir. Bir məlumatda isə onun həbsxanadan çıxdıqdan, yaxud təşkil edilib çıxarıldıqdan sonra Qarabağa getdiyi, 1920-ci ilin iyun ayında bu bölgədə sovet rejimi əleyhinə baş verən üsyana Nuru Paşa ilə birgə başçılıq etdiyi deyilir. Qızıl ordu hissələri üsyanı yatırdıqdan sonra Xosrov bəy, Nuru Paşa və Fərhad bəy İrana keçmək məcburiyyətində qalmışlar.

Bundan sonra Xosrov bəy Sultanovun Türkiyədə, Almaniyada, Fransada, Polşada ağır mühacirət həyatı başlamışdır. Həmin ölkələrdən (xüsusən Türkiyədən) onun İrana keçməsi, burada sovet rejiminə qarşı mücadilə əzmlə əqidə dostları ilə görüşməsi haqqında məlumatlar vardır. O, mühacirət həyatının ağır şərtləri daxilində yaşamağa məcbur olmuşdur. Həmin ağır şərtlərə aşağıdakılar daxil idi: vətənsizlik, vəsaitsizlik, sovet casus şəkəsinin təqibləri, sovet Azərbaycanında qalan qohum-əqrəbənin həbsi, incidilməsi və s. Buraya bir problemi də əlavə etmək mümkündür: müxtəlif ölkələr və Azərbaycandan olan mühacirlər arasında ziddiyyətlər və çəkişmələr.

X.Sultanovun mühacirət həyatının Türkiyə dövrünə aid məlumatlara G.Mamiliya və R.Abutalıbovun 2014-cü ildə Bakıda nəşr etdikləri “Odlar yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi. 1920-1945-ci illər” kitabında rast gəlirik.

Qeyd edək ki, X.Sultanovla M.Ə.Rəsulzadə arasında şəxsi münasibətlərdə müəyyən problemlər yaşanmışdı. Bu da mühacirət həyatının ağır şərtlərindən irəli gəlirdi, həmin ziddiyyətlərdən isə sovet kəşfiyyatçıları faydalanmağa çalışırdılar. Təsədüfi deyildi ki, Qafqaz Konfederatorları Birliyi Komitəsində Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadə və X.Sultanov təmsil edirdilər. Müsavat Partiyasını tərk etmiş müəyyən sayda insanlardan 1924-cü ilin payızında İstanbulda X.Sultanovun rəhbərliyi altında bir qrupun təsisatı barədə məlumatlar da var. Mühacirlərin mərkəzi orqanı olan İstiqlal Komitəsini tanımaq istəməyən bu qrup Azərbaycan Milli Demokratik Respublika Partiyasını yaratdıqlarını elan etmişdilər.

X.Sultanovun qardaşı İsgəndər bəy Sultanovun Azərbaycan-İran sərhədində üsyançı dəstəyə başçılıq etməsi və tez-tez Qarabağa hücum edib sovet hökumətinə problemlər yaratması mühacir dairələrdə X.Sultanovun mövqeyini möhkəmləndirirdi. 1930-cu ilin aprelin 13-də SSRİ Xarici İşlər Nazirliyi İran nümayəndəliyinə azərbaycanlı üsyançı dəstələrin İran Azərbaycanı ərazisində və Sovet-İran sərhədində baza yaratmağından narahatlığını bildirdi, Tehranı Azərbaycan partizanlarının fəaliyyətinin qarşısını almamaqda günahlandırdı.

Həmin il mayın 2-də Moskvadakı İran səfirliyinə yeni bir nota verildi və burada müsavətlərin Təbrizdə, Ərdəbildə, Astaradakı fəallığından narahatlıq bildirildi. 1931-ci ildə Sovet qoşun hissələri azərbaycanlı üsyançı dəstələri məhv etmək məqsədi ilə Araz çayını keçib İrana daxil oldu, çoxlu mühaciri həbs etdi və öldürdü. Beləliklə, İranda olan mühacirlərin vəziyyəti olduqca pisləşdi. Azərbaycandan gələnlərin maddi durumu isə çox ağır idi.

1930-cu ilin 10 sentyabrında Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi Parisdə Millətlər Liqası Assambleyasından həmin ağır vəziyyətdə yaşayan qaçqınlara maddi yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. 1931-ci ilin dekabrında X.Sultanov bununla əlaqədar Ə.M.Topçubaşova yazırdı: “Vətəndə və İranda hansı dəhşətlərin törədilməsi, həmvətənlərimizin hansı sıxıntılara məruz qalması təsvirə belə gəlməz, İran həbsxanaları azərbaycanlı mühacirlərlə doludur”.

X.Sultanov 1938-ci ildə Atatürkün dəfn mərasimində Azərbaycan adından Ş.Rüstəmbəyli ilə birgə rəsmi nümayəndə olaraq iştirak etmişdi. Bu Vətən fədaisinin ömrünün sonlarındakı siyasi fəaliyyəti ilə bağlı faktlara 1940-cı illərin əvvəllərində rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1940-cı ilin əvvəllərində polyaklar Türkiyə ərazisində Qafqaz Konfederasiya Şurasını yaratmağa çalışırdılar. Bu dövrdə Atatürk dövründən fərqli olaraq Türkiyə ingilis-fransız bloku xəttinə meyillənirdi. Yəni Sovet dövlətinin mühacirlərlə bağlı müəyyən təzyiqləri arxa plana keçmişdi və artıq II Dünya müharibəsinin başlanması ilə yeni situasiya yaranırdı.

1940-cı ilin 23 yanvarında Parisdəki Azərbaycan Nümayəndəliyinin katibi A.Atamalıbəyov polyaklara Qafqaz Konfederasiya Şurasının İstanbul filialı üçün iki namizədin - Mustafa bəy Vəkillinin və Xosrov bəy Sultanovun adını çəkmişdi: “Onun əslən İranda sərhəd olan Cənubi Qarabağdandır. Bu ailə çoxsaylıdır və ölkəyə güclü təsiri var. Xosrov bəy öz qohumlarının gücünə ölkə daxilində hərəkət edə bilər. O, parlaq, fəal vətənpərvərdir. 1942-ci ildə X.Sultanov Berlində “Adlon” otelində keçirilən konfransda iştirak edib. 1942-1943-cü illərdə Berlindəki Azərbaycan Milli Komitəsinin üzvü olub.

Böyük Üzeyir bəy Hacıbəyli Xosrov bəy Sultanovun Qarabağda əhəmiyyətli bir insan olduğunu belə ifadə etmişdi: “Əgər Qarabağ müsəlmanları arasında böyük və layiqli bir nüfuza malik olan və erməni camaatı tərəfindən dəxi möhtərəm sayılan Xosrov bəy Qarabağın hökuməti başında olmasa idi, burası - Azərbaycanın cənnəti hesab olunan bir yer çoxdan bəri cəhənnəmə dönüb, qətl və qital ocağı olmuşdu”.

Ü.Hacıbəyli daha sonra X.Sultanovun vətənpərvərliyini və cəsurluğunu belə səciyyələndirmişdi: “Nə adi və nə də siyasi nəzakəti başa düşməyən erməni başçıları Qarabağ adlı torpağımızda sükunət edən erməni əhalisini, bu əhalinin xahişinə rəğmən, Azərbaycan hökumətinə tabe etməmək yolunda daha böyük inadlıq göstərüb, İngiltərə baş komandanlığının təklifini də rədd etməkdən çəkinmədilər. Azərbaycan hökumətinin səbir kasası doldu. Köçəri mövsümünün hüluli isə əhalini dəxi böyük müşkülət qarşısında qoyub, arada bir acıq və əsəbiyyət törətməyinə səbəb oldu. Ermənilərin inadlığı və hökumətimizin hövsələsi bu acığı və əsəbiyyəti getdikcə artırıb, Qarabağda bu gün-sabah bir qeyz və qəzəb partlanğıcı zühur edəcəyini naçar qoymuşdu, işin bu yerə gəldiyini və bunun nəticəsi nə ola biləcəyini həqqi ilə anlamış olan general-qubernator Xosrov bəy Sultanov həzrətləri bunun qabağını almaq və qırğına mane olmaq üçün Qarabağ erməni başçılarının inadını sındırmaq və məsələni camaatın qatışmasına məhəl qoymamaq üçün hökumət əli ilə, yəni qanuni bir yol ilə həll etmək əmrinə mübaşir oldu və olub da erməniləri itaətə məcbur etdi. Daha doğrusu, erməni camaatını xudsər və qeyriməsul “komitetlər” qorxusundan xilas edib, camaatın öz meyil və arzularını hüsulə gətirdi”.

AXC-nin ilk hərbi naziri və Qarabağın ilk və sonuncu general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov ömrünün son illərində İstanbulda yaşamış, 1943-cü il yanvar ayının 7-də orada dünyasını dəyişmişdir. Məzarı İstanbulun “Fəriköy” qəbiristanlığındadır.